

Voordrachten Neolatinistendag 2003

Het vaderschap van *Venus*: een bundel Latijnse epigrammen (ca. 1510) van... Hieronymus Bononius (1454-1517)¹

Dirk Sacré

Bijna tien jaar geleden verscheen de eerste editie van een bundel vooral erotische epigrammen (in de ruimste zin van het woord), een verzameling van 67 stuks gedichten die onder de titel *Venus* geboekstaafd staan in een handschrift van omstreeks 1500, thans bewaard in de *Rare Book and Manuscript Library* van Columbia University in New York City.² De dichtbundel is anoniem; de moderne uitgever herkende heel terecht een Italiaanse hand van het begin van de zestiende eeuw. In de epigrammen zelf, die amper uitsluitel over de identiteit van de dichter lijken te geven, gaan verwijzingen naar een leven in Italië en naar werk van Italiaanse humanisten als Poggio Bracciolini schuil. Meer aanknopingspunten waren er tot dusverre niet. ‘The collection, seemingly unpublished, is by an anonymous poet, who leaves few clues, all tenuous, about himself’, zo schreef Colker, de Amerikaanse uitgever van de epigrammenverzameling.

Toch kunnen we de identiteit van de dichter zonder al te veel moeilijkheden achterhalen, meen ik. Werpen we vooreerst een blik op het programmatische openingsgedicht van *Venus*:

Continet exiguus quaedam lasciva libellus,
 insignem titulum cui dedit alma Venus.
 Sunt electa senes alibi quae multa iuvabunt:
 est aequum iuvenes haec quoque pauca iuvent.³

‘Dit kleine boekje met zijn opvallende titel, ontleend aan Venus de zegenrijke, bevat wat wulpse verzen. Elders zal je heel wat uitgelezen verzen vinden die de grijsaard leesgenot verschaffen; ’t is maar billijk dat deze luttele verzen ook de jongere leesgenot verschaffen.’

Houden we dit gedichtje in het achterhoofd, want het confirmeert de vermoedelijke identiteit van de auteur. Het epigram herinnert aan het

¹ De lezing werd sterk ingekort en het notenapparaat tot een minimum beperkt. Een uitgebreide Engelse versie verschijnt in *Humanistica Lovaniensia*.

² M.L. Colker, ‘*Venus*: a Humanist’s Epigrams on Love’, *Humanistica Lovaniensia*, 44 (1995), pp. 107-136.

³ Colker, ‘*Venus*’, p. 111. Engels citaat op p. 107.

openingsvers van de *Carmina Priapea* doordat de auteur enerzijds waarschuwt voor het dartele karakter van zijn boekje, anderzijds de lezer prikkelt. De *Venus* is inderdaad schatplichtig aan de *Priapea*, die in de vijftiende en zestiende eeuw het voorwerp vormden van talrijke imitaties en commentaren, vooral in Noord-Italië (denk aan Hieronymus Avantius, wiens commentaar in 1495 in Venetië verscheen), en die ondanks hun obscene karakter adeldom konden voorleggen omdat ze lange tijd aan Vergilius, aan Ovidius of aan andere grote klassieke dichters werden toegeschreven. Eén van de meest ophefmakende imitaties van de *Priapea* mogen we hier niet onvermeld laten: de *Hermaphroditus* van Antonius Panormita, alias Beccadelli, een verzameling van 81 scabreuze epigrammen, geconcipieerd omstreeks 1420 en tijdens het Quattrocento afwisselend verguisd en opgehemeld.⁴

Naar omvang ligt *Venus* met haar 67 epigrammen in de buurt van zowel de *Priapea* met hun pakweg 80 gedichtjes als de *Hermaphroditus* met zijn 81 epigrammen. Waar Panormita's verzameling in twee boeken is gestructureerd, bestaat de *Venus* net als de *Priapea* uit één boek. Panormita bediende zich uitsluitend van elegische disticha, terwijl de *Venus* net als de *Priapea* gebruik maakt van elegische disticha, hendecasyllabi en sczonten. Verder roept de *Venus* voornamelijk Panormita's *Hermaphroditus* op: vooreerst is de auteur minder monomaan dan de dichter van de *Priapea*, bij wie Priapus altijd centraal staat als spreker of aangesprokene en die maar één soort van discours, nl. over homo- en heterosex, kent. In de *Hermaphroditus* en de *Venus* komen ook andere thema's aan bod, bekleedt Priapus geen centrale plaats, al komen de *pudenda* voortdurend te berde; verder spreekt de dichter zelf vaak in eigen naam, en tref je ook niet-scabreuze gedichten aan, waaronder enkele zuivere liefdeselegieën. Bovendien bevatten beide Neolatinse bundels nogal wat lichtvoetige epitafia van geliefden en van deernen. Ten slotte vind je zowel in de *Hermaphroditus* als in de *Venus* meer dan eens koppels gedichten: variaties op een zelfde thema of complementaire gedichtjes.

Na lectuur van de bundel *Venus* volgde ik de Amerikaanse uitgever in zijn stelling dat hier het werk van één auteur voorlag, al had ik nog wat twijfels. Het doet zich natuurlijk vaker voor dat een poëzieminnend lezer een bloemlezing aanlegt van gedichtjes die hij her en der heeft aangetroffen; aan amoureuze epigrammen en elegieën was er in de vijftiende en zestiende eeuw geen gebrek. Zou het inleidend vers van de

⁴ Zie b.v. D. Coppini, 'Nimium castus liber: gli Epigrammata di Michele Marullo e l'epigramma latino del Quattrocento', in G. Catanzaro-F. Santucci (eds.), *Poesia umanistica latina in distici elegiaci. Atti del convegno internazionale Assisi 15-17 maggio 1998*, Accademia properziana del Subasio, Centro studi poesia latina in distici elegiaci, 6 (Assisi, 1999), pp. 67-96.

hand van de bloemlezer geweest kunnen zijn, de rest een samenraapsel? Zou een anthologie misschien kunnen verklaren waarom de samensteller het niet nodig had gevonden zijn naam aan de bloemlezing toe te voegen, waarom de bundel geen sterke structuur leek te vertonen en, tenslotte, waarom er in de tekst sprake was van *electa*, dus van een keuze?

Eén naam trof me in die bundel en zette me op het juiste spoor. Een gedichtje van de bundel draagt de titel (alle gedichten torsen namelijk een titel, net als bij Panormita) *Somnium felix ex Candida*, een gedicht over een lustdroom.⁵ ‘Ex Candida’ is veelzeggend, syntactisch zowel als inhoudelijk. Want als ‘puellae’ in liefdespoëzie om de haverklap ‘candidae’ werden en worden genoemd, dan hadden we hier toch kennelijk te maken met de eigennaam Candida, en die was in Renaissancebundels bij mijn weten niet zo frequent. De wending ‘ex Candida’ wekte de indruk te verwijzen naar een gelijknamige bundel. Nu bestaat er wel degelijk een (in 1993 voor het eerst uitgegeven) dichtbundel *Amores* van Hieronymus Bononius alias Girolamo Bologni, getiteld *Candidae libri tres*.⁶ Bij nazicht bleek dit gedicht, het net vermelde *Somnium felix*⁷, samen met nog zes epigrammen te prijken in die *Candidae libri*, waarvan de eerste redactie van omstreeks 1470 dateerde. Daarmee waren alvast zeven van de zeventenzestig epigrammen van de anonieme *Venus* thuisgewezen. De *Dizionario biografico degli Italiani* gewaagde onder het lemma ‘Bologni’ zelfs van een *poemetto* met de titel *Venus*, zoals ook Serena in zijn standaardwerk over de humanistische cultuur in Treviso het had over een *carne narrativo Venus*; kennelijk ging het om een poëem dat verloren was, maar waarnaar links en rechts verwijzingen in de handschriften van Bononius te vinden waren.⁸ Te veel overeenkomsten om toevallig te zijn. Maar er restten nog vraagtekens. Een narratief gedicht is iets anders dan een verzameling erotische epigrammen, die bezwaarlijk *poemetto* kan genoemd worden.

Weer diende de hypothese van een anonieme anthologie zich aan. Want als er zeven stukken gelicht waren uit een voor publicatie bedoelde cyclus gedichten, uit de *Candida*, leek het weinig aannemelijk dat diezelfde auteur, Bononius dus, die zeven stukken zou gerecycleerd hebben in een andere collectie. Zou een liefhebber, misschien uit de kring van Bononius, een bloemlezing hebben samengesteld uit werk van zijn

⁵ *Venus* 7, 1 (Colker, ‘*Venus*’, p. 112).

⁶ *Hieronimi Bononii Candidae libri tres*. Edizione critica a cura di C. Griffante, Memorie [della] Classe di scienze morali, lettere ed arti [dell’] Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, vol. 46 (Venezia, 1993).

⁷ Bononius, *Candida*, 3, 51.

⁸ A. Serena, *La cultura umanistica a Treviso nel secolo decimoquinto*, Miscellanea di storia veneta, 3a s., 3 (Venezia, 1912), pp. 149-180 (p. 167); R. Ceserani, in *Dizionario biografico degli Italiani*, 11 (Roma, 1969), pp. 327-331 (p. 330).

vriend en van andere dichters uit het Noord-Italië? Over hen was in de Nederlanden amper iets te vinden.

Bononius bleek geen letterkundige van derde rang te zijn geweest; hij wordt bestempeld als de prins der humanisten van Treviso, waar hij in 1454 geboren en in 1517 overleden is. Het grootste deel van zijn leven heeft hij in zijn heimat doorgebracht, maar hij leefde ook geruime tijd in Venetië, Belluno, Rome en Milaan. Hij was aanvankelijk als secretaris van de bisschop van Treviso, later als notaris in zijn geboortestad een veelzijdig geleerde en dichter met een immense productie, waarvan maar een beperkt segment tijdens zijn leven in druk is verschenen, maar waarvan nog heel wat in handschrift overblijft. Als humanist heeft hij zich levenslang ingezet om een goede biografie van Hiëronymus te maken (iets wat Erasmus nooit heeft geweten, maar wat Vossius in zijn *De historicis Latinis* wel vermeld heeft, Vossius die zelfs een woordje van lof voor Bononius' poëzie overhad)⁹, en hij heeft Hiëronymus' leven ook nog eens in verzen gegoten. Hij heeft bovendien enkele uitgaven van klassieke auteurs bezorgd (onder wie Caesar en Plinius Maior) en ook werk van andere humanisten uitgegeven (de *Orthographia* van Tortelli bijvoorbeeld). Als antiquarisch geleerde stortte hij zich op de antieke epigrafie; hij bezat zelf ook een aantal inscripties die je nu in *CIL* kan vinden, waar Theodor Mommsen in zijn annotaties de lof zwaait van Bononius. Hij had een passie voor vraagstukken betreffende de metriek en de orthografie. Zijn uitgebreide kennissenkring stel ik hier niet voor. Ik vermeld alleen dat hij een goede vriend was van Augurello, de befaamde auteur van de *Chrysopoeia*: Bononius kreeg de vraag van Augurello om dat leerdicht kritisch door te lezen. In de context van de *Venus* is het allicht niet onbelangrijk te vermelden dat Bononius bevriend was met Cyllenius, een Neolatijs dichter die rond 1475 een (handschriftelijk bewaarde) commentaar op de *Priapea* heeft geschreven. Als dichter werd Bononius hoog aangeslagen door o.a. Pierius Valerianus, die in zijn dialoog *De litteratorum infelicitate*, in verschillende fasen geredigeerd tussen 1529 en 1550, de *vir ad magnam et ingenii et eruditionis laudem natus* uitgebreid bewierookte.¹⁰

⁹ Gerardi Joannis Vossii *De historicis Latinis libri III. Editio altera, priori emendatior, et duplo auctior* (Lugduni Batavorum, 1651), p. 812.

¹⁰ Zie de literatuur in n. 8. Meer recente literatuur wordt aangehaald in mijn bijdragen 'Inedita Hieronymi Bononii (1454-1517) epigrammata', *Melissa*, 112 (2003), pp. 6-9; 113 (2003), pp. 7-9; 114 (2003), pp. 8-9; 'Girolamo Bologni's Epigrams on the Painter Giovanni Bellini (1509 and 1516)', *Humanistica Lovaniensia*, 52 (2003), pp. 401-404; 'Hieronymus Bononius (1454-1517) and Two Unpublished and Unknown Epigrams Written on Erasmus during His Lifetime', *LIAS* (ter perse). Voor Valerianus: J. Haig Gaisser, *Pierio Valeriano and the Ill Fortune of Learned Men. A Renaissance Humanist and His World*, *Recentiores* (Ann Arbor, 1999), pp. 136-139 en 269-270.

Toevallig vatte ik het onderzoek van Bononius' poëtische productie in Italië aan met een achttiende-eeuwse codex uit de *Biblioteca Comunale* te Treviso (ms. 962 I & II); het bleek te gaan om een kopie van de verzamelde gedichten van Bononius, bedoeld voor een nooit gerealiseerde uitgave, voorbereid door de achttiende-eeuwse erudiet Victor de Scotis, alias Scotti, en voorzien van een levensbeschrijving van Bononius. Scotti had in de Venetiaanse handschriften van Bononius gemerkt dat bepaalde gedichten een aantekening vertoonden in de marge, luidende dat het kwestieuze gedicht in de *Venus* stond; op een exemplaar van de *Venus* als afzonderlijke bundel had de achttiende-eeuwse geleerde niet de hand kunnen leggen.¹¹ In elk geval werd het mij tijdens de lectuur van de talloze gedichten van Bononius – die overigens bewezen dat de achttiende-eeuwse geleerde meer dan eens problemen had gehad met het ontcijferen van de vijftiende- en zestiende-eeuwse hand van Bononius – al snel duidelijk dat alle gedichten van de anonieme *Venus* inderdaad in de verzamelde poëzie van Bononius terug te vinden waren. De traditionele voorstelling als zou die *Venus* een *poemetto*, een narratief of lyrisch gedicht geweest zijn, moet dus gecorrigeerd worden; de epigrammenbundel *Venus* is het werk van Bononius. De oude Giammaria Mazzucchelli in zijn *Gli scrittori d'Italia*¹² had er eigenlijk al de aandacht op gevestigd:

Libellus qui inscribitur Venus. Un testo a penna originale in foglio di queste Poesie si conserva presso al mentovato Sig. Gio. Francesco Burchelati. L'argomento di esso viene compreso nel seguente tetrastico:

Continet exiguus quaedam lasciva Libellus,
 Insignem titulum cui dedit alma Venus.
 Sunt electa senes alibi quae multa juvabunt,
 Est aequum juvenes haec quoque pauca juvent.

Incomincia:

Sum Venus humanae res dulcis amaraque vitae,
 ocia sunt castris irrequieta meis ec.¹³

¹¹ Hs. 962, II, z.f. (vgl. hs. 582, I, p. 74): 'Ex Promiscuis elegisse quoque libellum, cui *Venus* inscriptio, manifestum est ex Epigrammatibus oblitteratis inter selecta, in quorum margine scripsit poeta illa esse in *Venere*. Ex his autem conicimus in libello illo apposuisse quiddam sanctiorem sensum non praeseferebat, quamvis adhuc ad lasciviam prope non accederet.'

¹² *Gli scrittori d'Italia cioè notizie storiche, e critiche intorno alle vite, e agli scritti dei letterati italiani*, 2,3 (Brescia, 1762), pp. 1487-1492 (p. 1491). We gaan hier niet in op de omzwervingen van het handschrift in Bononius' familie.

¹³ = *Venus*, 1, 1-2 (Colker, 'Venus', p. 111).

Aan zijn voornaamste en meest uitgebreide verzameling Latijnse gedichten gaf Bononius de wat eigenaardige titel *Promiscuorum libri unus et viginti*, ‘eenentwintig boeken mengedichten’. Het betreft ongeveer 1620 voor het leeuwendeel onuitgegeven gedichten. Het gaat vooral om gelegenheidswerk naar aanleiding van gebeurtenissen in de familie, de vriendenkring en de politiek, om de verzen naar aanleiding van zijn lectuur van klassiek of humanistisch werk, om poëtische invallen. Extemporeetjes dus, zoals Statius’ *Silvae* voorwenden te zijn, zoals de *Silvae* in zeer verschillende metra gesteld, en van een zeer verscheiden omvang, gaande van een *Einzelpers* op een nutteloos, overbodig boekwerkje –

*In libellum nugacem atque superfluum*¹⁴

Huic operi, lector, quod possis addere nil est –

tot omstandige gedichten van een paar honderd verzen. Sommige stukken verdienen verdere studie. Zo is er een massa gedichten die zijn leeservaringen van klassieke en humanistische auteurs verwoorden of contacten met andere humanisten behandelen. Daarbij zitten bekende namen. Ik botste op gedichten aan of over Baptista Mantuanus, Marcus Hieronymus Vida en vele andere groten, gedichten naar de sporen waarvan je vruchteloos zoekt in de literatuur over die humanisten. Er kwamen zelfs twee nieuwe epigrammen op Erasmus te voorschijn, die dus tijdens het leven van de Rotterdammer werden geschreven. Verder is er de familiale en persoonlijke lyriek. Tientallen gedichten over Bononius’ familieleden, kinderen, echtgenote heb ik, af en toe met enige ontroering, doorgenomen, terwijl ik de dichter haast dag na dag zag ingaan op wat hem in zijn persoonlijk leven overkwam én spelen met literaire modellen.

De gedichten vermelden vaak de datum van compositie. Ik zag de ouder wordende Bononius, nog frenetiek dichtend, op 18 augustus 1517, één maand voor zijn dood, in eenvoudige versjes verzuchten:

*Ad Iulium filium*¹⁵

Paulatim morior, videar cum vivere, Iuli:
 ambiguus status est inter utrumque mihi.
 Quotidie exspecto quid cras ferat; ultima finis
 exoptata malis iam procul esse nequit.
 Nil reliquum, tenuis maciem nisi spiritus aegram

¹⁴ Venetië, Biblioteca del Museo Correr, hs. Cicogna 2665, z.f. (*Promiscua*, boek 11).

¹⁵ Treviso, Biblioteca Comunale, hs. 962, I, f. 344r (*Promiscua*, boek 21). Bononius overleed op 23 september.

linquat et e putri corpore liber eat.
Quid cessas, mors lenta, graves finire dolores?
In te spes tandem sola relicta mihi est.

‘Giulio, je mag het me dan nog niet aangeven, maar ik ben meer en meer aan het bezwijken: in de schemerzone tussen tussen leven en dood zweef ik. Elke dag vraag ik me af wat de dag van morgen brengen zal; veraf kan het definitieve einde nu niet meer zijn, - alle ellende eindelijk weg. Alleen moet die fijne ziel van me nog uit dit zieke, uitgeteerde lijf ontsnappen en zich uit dit vermolmde lichaam bevrijden. Trage dood, wat treuzel je toch om me te verlossen uit dit onmenselijke lijden? Kom, dood, kom; jij bent nu de hoop die me nog rest, jij alleen.’

In een Venetiaanse codex stond een voorwoord van Bononius bij een van zijn bundels, en dat voorwoord heeft Scotti in de achttiende eeuw bij de voorbereiding van zijn uitgave overgeschreven (Treviso, Bib. Com., ms. 962, II, z.f.). De mededeling komt hierop neer dat Bononius geen uitgever vond voor zijn 1620 gedichten. Op aanraden van zijn vrienden begon hij dan bloemlezingen uit zijn *Promiscua* samen te stellen - een verschrikkelijk moeilijke taak, vond Bononius, want als je gedichten je kinderen zijn, dan ben je aan elk van hen even gehecht. Nu, de jeugdpoëzie, de *Candida*, aangevuld met wat epigrammen uit de *Promiscua*, werd een eerste bundel. *Venus* was een controversiële collectie, die aanstootgevend kon zijn en waar hij niet meer achter stond (‘Libellum postremo, cui Venus est inscriptio, nequem lectorem caperratae frontis offendat, velut in Insulas relegatum a toto volumine penitus exclusi’). Ten slotte stelde hij volgens formele, louter metrische criteria een bundel *Electa* samen, met een boek hexametrische gedichten, een boek disticha, enz. Van die *Electa* bestaan inderdaad handschriftelijke kopieën. In ons programmatisch gedicht dat aan de *Venus* voorafgaat, schuilt dus een dubbele bodem in het woord *electa*, dat ook met een hoofdletter gespeld mag worden, verwijzend naar een bundel van Bononius die geheel en al vrij was van *lasciva*:

Sunt Electa senes alibi quae multa iuvabunt.

Misschien kunnen we nu nog een stapje verder gaan: kunnen we de genese van de bundel *Venus* ook belichten? Kunnen we, met de nodige voorzichtigheid, de samenstelling van de bundel door Bononius in detail

volgen door na te gaan hoe Bononius bij het bloemlezen uit zijn oeverloze *Promiscua* te werk is gegaan en wanneer hij zich aan dat werk heeft gezet?

De *Promiscua* zijn inderdaad grosso modo annalistisch samengesteld: elk boek beantwoordt aan de productie van één jaar, zoals blijkt uit de gebeurtenissen waarop wordt gezinspeeld en uit de data die de dichter soms aan zijn verzen heeft toegevoegd. De *Promiscua* tellen 21 boeken; het is buiten kijf dat het laatste boek, dat heel wat dunner is uitgevallen dan de rest, dateert uit het sterfjaar van Bononius, 1517 - de dichter is in september van dat jaar overleden. Het eerste boek bevat zijn composities uit 1497. Welnu, het valt op dat geen epigram van de *Venus* afkomstig is uit de *Promiscuorum libri* 16 tot en met 21; het laatste retraceerbare gedicht is gelicht uit het vijftiende boek, terwijl boeken zestien en volgende nochtans ook epigrammen bevatten die voor opname in de *Venus* in aanmerking kwamen. Het vermoeden ligt dus voor de hand dat de bundel *Venus*, zoals hij voorligt in het Amerikaanse handschrift, einde 1511 (boek 15 bevat de composities uit 1511) of begin 1512 tot stand is gekomen.

Wanneer we vervolgens een blik werpen op de werkwijze van Bononius bij het selecteren van zijn epigrammen, dan liggen de kaarten erg eenvoudig. De dichter heeft eerst zijn toen nog onuitgegeven *Candida* doorgelezen en een aantal gedichten uit boeken twee en drie gelicht, netjes in de volgorde waarin ze in die liefdespoëzie voorkwamen; pure recyclage dus. Vervolgens heeft hij zijn *Promiscua* ter hand genomen en ook hier weer netjes uit boek na boek – tot en met boek 15 – een aantal gedichten gebloemleesd zonder aan de volgorde wat ook te veranderen. In die omstandigheden zou het, dunkt me, een gewaagde onderneming zijn om in de *Venus* naar een kunstige *dispositio* van de epigrammen op zoek te gaan. Er is een uitzondering op die algemene procedure: naar het einde van het boekje toe, toen hij bij het bijeenharken van epigrammen al bij boek 15 van de *Promiscua* was aanbeland, greep hij terug naar boek drie, blijkbaar niet om aan een nieuw rondje lezen en bloemlezen te beginnen, maar om in het slotstuk van de bundel een poëtische tekst in te lassen, d.w.z. een epigram waarin hij min of meer afstand neemt van de *foeda Venus* die hij bezongen heeft en zich even bekeert tot de *legitima Venus* die alleen de procreatie beoogt.

Toch mogen we de zaken niet te eenvoudig voorstellen. Toevallig kreeg ik in Venetië in de *Biblioteca del Museo Correr* een handschrift – Cicogna 2666 – in handen, misschien een autograaf van Bononius Hierin stond bij een epigram in de marge: *In libello qui inscribitur Venus*. Die mededeling was dan weer doorgehaald en vervangen door het zinnetje

Reponatur hoc loco – dat is, het epigram kan best uit de *Venus* gelicht worden en terugkeren naar de *Promiscua*, eventueel om in een andere bundel geïncorporeerd te worden.¹⁶ Uiteindelijk is het epigram in kwestie dan toch in de *Venus* opgenomen. Bononius heeft getwijfeld, gedubd, is soms op zijn stappen teruggekeerd.

Daar is nog een andere aanduiding voor. Want eigenlijk resten er mijns inziens duidelijke sporen van de *Venus*-bundel in de in Italië bewaarde handschriften van Bononius. Het Venetiaanse handschrift bevat nogal wat losse, achteraf niet altijd volkomen logisch ingebonden vellen met *carmina varia*. Een van die bundeltjes is ongetiteld en bestaat uit tien folia, goed onderscheiden door een lege rectokant en een eveneens lege versokant, maar met een tussengeschoven, vreemd folium in inkt van een lichtjes andere kleur. Als ik die vreemde eend in de bijt buiten beschouwing laat, bevat dit fascikel vrijwel alle gedichten die ook in de Amerikaanse *Venus* staan en wel in dezelfde volgorde. Zes epigrammen die in het Amerikaanse handschrift staan, ontbreken hier, terwijl het Venetiaanse handschrift dertien extra epigrammen bevat. Het lijkt weinig twijfel dat dit afzonderlijke fascikel een fase in de voorbereiding van de bundel *Venus* vertegenwoordigt. Aanvankelijk dacht ik dat het ging om een ouder stadium, omdat de collectie geen titel draagt en het programmatische epigram ontbreekt. Bij nader toezien bleek evenwel dat de extra epigrammen deels afkomstig zijn uit boek 17 van de *Promiscua*, dat in de Amerikaanse redactie niet meer aanwezig is, zodat nog in 1513 aan de samenstelling van deze *Venus* lijkt te zijn gewerkt.

Het besluit dringt zich op: de bundel *Venus* draagt hetzelfde stempel als de overige bundels van Bononius, als de *Candida* bijvoorbeeld: hij is altijd in *statu nascendi* gebleven en bij herhaling gereviseerd; er is geen reden om aan te nemen dat de in 1995 gepubliceerde versie de definitieve was: ze was een momentopname; en ik ga ervan uit dat verder onderzoek van alle handschriften van Bononius nog *Veneres* zal opleveren...

---

¹⁶ Afzonderlijk gefolieerd, maar kennelijk onvolledig fascikeltje in hs. Cicogna 2666 van de Biblioteca del Museo Correr: *Hendecasyllabi ex Promiscuorum volumine*, f. 3r (dus een gedicht dat uit de *Promiscua* gelicht was voor de metrisch geordende *Electa*).